

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ЩОДО КОНЦЕПЦІЇ СУДОВОЇ ВЛАДИ

М. С. Булкат

кандидат юридичних наук, начальник управління
юридичного забезпечення суду
Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ

Вивчення питань, які стосуються розвитку наукових поглядів щодо судової влади, ускладнене своєрідною специфікою – вибіркоким опрацюванням питань історичного та історіографічного розвитку концепції судової влади, а також певною їх повторюваністю. Тому доцільно зосередити увагу на питанні, яке потребує наукового аналізу під відносно новим кутом зору, а саме – еволюції наукової концепції судової влади, як суспільно необхідного елементу державності: від розуміння суду як «справедливості» до формування науково обґрунтованої концепції судової влади держави.

Звертаючись до історичної тривалості виміру наукової ідеї судової влади, слід зацентрувати увагу на її поступальному розвитку: спочатку в частині суто функціональній, а пізніше – і організаційно-правовій. Теоретиками держави і права, зокрема, В. С. Смородинським свого часу здійснено певний аналіз історичного розвитку та

трансформації ідей правосуддя і судової влади [10].

Що стосується розуміння судової влади як суспільно необхідного елементу державності, зазначимо, що перші наукові уявлення про суд були пов'язані саме із необхідністю суспільної справедливості. Це вбачається із робіт мислителів періоду давніх держав, зокрема, Давньої Греції. Так, в одному з діалогів Платона (428-348 рр. до н. е.) розглянуто державу як вираження ідеї справедливості. Філософ описав чотири «чесноти» ідеальної держави: мудрість, мужність, розсудливість і справедливість (див. докл. Діалог Платона «Менон») [8].

Послідовником цієї концепції був і Арістотель (384-322 рр. до н. е.), який обґрунтував призначення судді у суспільстві – вершити правосуддя, керуючись поняттям «справедливої рівності». Філософ зауважив, що іти до судді – це прямувати до правосуддя, бо суддя є його втіленням, стоїть посередині (між сторонами). У роботах Арістотеля зустрічають-

ся такі характеристики професії: «суддя ж урівнює, причому так, як нерівні відрізки поділеної лінії» (див. докл. «Нікомахова етика», книга 5). Мислитель у своїх роботах називав суддів посередниками, а правосуддя – серединою [1].

Згадані погляди набули розвитку і у підходах римських філософів, зокрема, Цицерон (106-43 рр. до н. е.) не персоніфікував суд і суддів, а вважав їх «втіленням» закону, яким вони керуються під час здійснення правосуддя. Філософ розглянув закони як регулятори справедливості, що встановлюють її істинність (див. докл. трактат «Про обов'язки») [13].

У наступних історичних періодах, із підвищенням ролі церкви, як елементу державності, та у суспільстві в цілому, наукові підходи до розуміння суду також було наближено до релігійних учень, урівняно поняття справедливості та Божої милості. Це, наприклад, відображено у працях Аврелія Августина (354-430 рр.), який обґрунтував, що політична та соціальна складові

діяльності держави повинні слугувати реалізації Божої волі [4, с. 151].

Подальшого розвитку судовій концепції надали ідеї, сформовані у період Середньовіччя. Знаковими у цей період можна вважати наукові праці Фоми Аквінського (1225-1274 рр.), який розглядав вже не «суд», а більш складне поняття «судових механізмів». У працях цього мислителя є висновки про державну (світську) владу, яка складається з трьох аспектів: сутності влади, її форми та використання. Однак центральну роль у розвитку державності, відповідно до підходу Фоми Аквінського, відведено праву, яке у дії є справедливою і реалізовується у механізмах судових органів. Разом з тим справедливим буде відмітити, що погляди мислителя на державну владу та судові механізми залишались переобтяжені релігійними ідеологіями, тож механізмом, який всебічно реалізує справедливість, мислитель вважав церковний суд (див. докл. «Сума теології») [14].

Разом з тим розвиток суспільства вимагав докорінного перегляду наукових підходів та практичних механізмів реалізації «справедливості» судовими механізмами держави. Значна роль у цьому контексті належала працям Марсілія Падуанського (бл. 1275-1343 рр.), який обґрунтував необхідність відсторонення церковних структур від усіх сфер державного управління, зокрема, судових механізмів. Здійснення правосуддя у підході Марсілія Падуанського віднесено до основних функцій правителя: він повинен судити, здійснювати свою владу і контролювати виконання своїх рішень на основі закону (див. докл. «Захисник миру») [12].

Також важливу роль у цьому контексті відіграли наукові напруження Нікколо Макіавеллі (1469-1527 рр.), який обґрунтував твердження, що основними функціями правителя є відповідальність за порядок у державі, попереджен-

ня злочинів посадовими та приватними особами, можливість ображеним звернутися до його (правителя) суду (див. докл. «Правитель») [6].

На наступних етапах розвитку суспільства, юридичної науки та держави судові органи та судочинство продовжували сприймати як елемент державних механізмів управління. Формування наукової концепції судової влади набуло нового розвитку із розквітом юридичних наук в епоху Відродження.

Так, подальшому розвитку науково обґрунтованого підходу до розуміння «суду» вже як елементу концепції «судової влади» сприяли праці Жана Бодена (1530-1596 рр.), який виокремив та обґрунтував п'ять основних ознак суверенітету влади (держави): створення законів, адресованих всім підданам та інституціям держави; вирішення питань війни і миру; призначення посадових осіб; виконання функцій вищого суду, останньої судової інстанції; помилування (див. «Шість книг про республіку») [15].

Свій вклад у розробку наукової концепції судової влади здійснив і Гуго Гроцій (1583-1645 рр.), який обґрунтував справедливість як невід'ємний елемент договірної концепції, що проявляється у формуванні держави та внутрішньодержавного права (законів) на основі суспільного договору. Судові органи, за його концепцією, наділені повноваженнями вершити правосуддя та встановлювати справедливість за згодою суспільної більшості, а закон може бути застосований лише тоді, коли забезпечено можливість кожному звертатися до правосуддя (див. «Про право християнської релігії», «Три книги про право війни та миру») [16].

Окремої уваги заслуговують наукові погляди Барухи (Бенедикта) Спінози (1632-1677 рр.), який ототожнював суверенітет суспільства і держави, поєднуючи його у понятті верховної влади, якій були притаманні всі ознаки, розроблені у пра-

цях Жана Бодена. За твердженням Спінози, метою держави в кінцевому підсумку є свобода кожного члена відповідного суспільства, і тому найбільш природною формою її існування він вважав демократію (владу народу). Поняття правосуддя Б. Спіноза розкривав як нагороду кожному того, що йому належить за цивільним правом, бо в громадянському суспільстві припиняється стан, коли кожний сам собі суддя, а рівність і свобода забезпечуються підкоренням рішення, ухваленому більшістю голосів суспільства (див. докл. «Політичний трактат») [11].

Продовження трансформації наукових ідей щодо справедливості, правосуддя та суду у концепцію судової влади відбулося у працях Томаса Гоббса (1588-1679 рр.), який обґрунтував погляди на співвідношення верховної влади у державі (тобто суверена) та суспільства через призму взаємної відповідальності та звернення до суду. Критерієм цього співвідношення науковець визначив поняття істини та необхідність рівного для всіх суду присяжних, співвідношення злочину і покарання, гарантії права на захист.

При цьому не слід нівелювати вплив абсолютизму на наукові погляди Т. Гоббса, який стверджував, що суверену належать усі види влади, а судова влада і право вирішення спорів є невід'ємною складовою верховної влади у державі. Крім того, судова влада суверена виражена утак званому праві юрисдикції, тобто праві розглядати та приймати рішення в усіх спорах, які стосуються природних чи цивільних законів або фактів. З огляду на зазначене, науковий підхід Т. Гоббса можна обґрунтовано вважати початком розробки теорії поділу влади (див. докл. «Левіафан») [3].

Значний вклад у розвиток концепції судової влади здійснив і Джон Локк (1632-1704 рр.), який доводив, що Бог передав судо-

ву владу людям через правителя, а той – суддям. На переконання Джона Локка, держава – це сукупність людей, об'єднаних під захистом ними ж встановлених законів, що створили судову інстанцію, уповноважену врегулювати конфлікти між ними та карати злочинців. З метою уникнення узурпації влади Джон Локк визначив та описав ієрархію видів влади та принципи їх взаємодії. На першому місці він бачив законодавчу владу, а інші види влади їй підкорялись, хоча й мали на неї певний вплив. Судову владу науковець ще не виокремлював, вважаючи, що відповідні механізми є елементом виконавчої влади. Однак беззаперечним здобутком наукового підходу Джона Локка є аргументоване обґрунтування суспільної потреби в судовій владі, як в особливій формі вирішення конфліктів, що усвідомлюється суспільством (див. «Два трактати про правління») [5].

Зазначені наукові підходи до судових механізмів дозволили в епоху Просвітництва обґрунтувати концепцію триланкової державної влади. Науковий поділ державної влади у правовій державі на законодавчу, виконавчу та судову гілки пов'язують з ім'ям Шарля-Луї Монтеск'є (1689-1755 рр.), який показав розвиток судових органів від ранніх етапів розвитку державності. Зрозуміло, що фактичне формування судових органів у самостійну гілку влади відбулося у значно пізніші періоди державотворення, однак Ш. Монтеск'є як ідеаліст у питаннях побудови державних механізмів описував її функціонування ще з часів Стародавнього Світу (див. докл. гл. 18 «Про судову владу в римській державі» трактату «Про дух законів») [7]. Основи балансу влад у правовій державі науковець висловив так: «Не буде свободи і в тому випадку, якщо судова влада не відділена від влади законодавчої і виконавчої. Якщо вона сполучена з законодавчою владою, то

життя і свобода громадян виявляться у владі свавілля, бо суддя буде законодавцем» [7, с. 290]. Крім того, Ш. Монтеск'є вважав, що вироки суду слід зберігати і вивчати для того, «щоб суд діяв сьогодні так само, як він діяв учора, і щоб власність і життя громадян були настільки ж міцно і безумовно забезпечені, як і сам державний устрій. Чим ширше відомство суду, чим важливіші інтереси, що підлягають вирішенню, тим уважнішим й обачнішим повинен бути суддя» [7, с. 222].

Розвиток концепції судової влади було продовжено і в наукових роботах Жан-Жака Руссо (1712-1778 рр.), який обґрунтував чотири види законів: політичні, громадянські, кримінальні та звичаї і суспільна думка. На думку мислителя, суверен стоїть вище суддів і закону. Водночас суверенітет невідчужуваний та неподільний. Разом з тим законодавча, виконавча та судова влада підпорядковані суверену (див. докл. «Про суспільний договір, або Принципи політичного права») [9].

Свій вклад у розвиток концепції судової влади здійснив італійський філософ Чезаре Беккарія (1738-1794 рр.), який обґрунтував право покарання, що передали суддям громадяни, як частину своєї волі, що необхідна для підтримання суспільного порядку. Одним із основних завдань покарання Ч. Беккарія вважав попередження майбутніх злочинів. Ефективність покарання за Ч. Беккарія полягає не в жорстокості, а в невідворотності й справедливості, суворості судді в застосуванні покарання, яке повинно пом'якшуватись в міру еволюції нації. Переконавши обґрунтував Ч. Беккарія і відсутність у державі права на застосування смертної кари (див. докл. «Про злочини і покарання») [2].

Таким чином, розвиток концепції судової влади у працях мислителів, філософів та юристів європейських держав поступово набув

окреслених принципів та формувань, які відповідали тогочасним вимогам розвитку суспільних відносин і стрімко набули конкретизації у відповідних кодифікованих актах.

Отже, можемо зробити такі висновки:

1. Однією з основ формування наукової концепції судової влади є перші уявлення про суспільне значення суду як елемента державності. Їх витоками слід вважати наукові праці античних філософів, що ґрунтуються на загальних поняттях справедливості та істинності, які повинна відтворювати та забезпечувати держава.

2. У наступних історичних періодах, із підвищенням ролі церкви у суспільстві, наукові підходи до розуміння суду було наближено до релігійних учень; урівняно поняття справедливості та Божої милості. Позитивним аспектом цих процесів можна вважати залучення розвинутих церковних структур та механізмів до здійснення судової діяльності у державі, що було відображено в наукових підходах до концепції суду в цей період. Пізніше ці інституції будуть роз'єднані, однак судові органи вже асимілюють вертикаль організації, віддзеркалюють системність відповідних органів. Про це свідчить той факт, що у наукових дослідженнях пізніших історичних періодів правники ведуть мову про судові установи як систему, про їх вертикаль.

3. Наукові підходи до концепції судової влади у період Відродження відзначені впливом абсолютизму. Разом з тим позитивним аспектом можна вважати наукове обґрунтування інституту суду як невід'ємного елемента влади правителя. Пізніше концепція влади спрямовується від абсолютизму до посилення ролі громадянського суспільства, однак судові структури вже залишаться у складі державної влади як невід'ємний її елемент (і на практиці, і в наукових концепціях).

4. Досягненням наукової думки ренесансного періоду слід вважати обґрунтування місця судових структур у системі державної влади. Цей період відзначений приматом дуалістичних концепцій державної влади, тому особливий інтерес представляють наукові аргументи у концепціях, де судові механізми належать до законодавчої або виконавчої влади.

5. Здобутком правової думки епохи Просвітництва є обґрунтування поділу державної влади у правовій державі на законодавчу, виконавчу та судову. У цей же період напрацьовано і наукові концепції про становлення судової влади у державі шляхом укладання суспільного договору. Це заклало основи наукових підходів до розуміння співвідношення судової влади та громадянського суспільства. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арістотель. Нікомахова етика / [Пер. Віктора Ставнюка]. – К. : Аквілон – Плюс, 2002. – 480 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ae-lib.org.ua/texts/aristoteles_nicomachean_ethics_ua.htm
2. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях : пер. с итал. – К. : Ин Юре, 2014. – 240 с.
3. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.ru/FILOSOF/GOBBS/leviafan.txt_with-big-pictures.html
4. История политических и правовых учений : краткий учебный курс / Под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2012. – 704 с.
5. Локк Дж. Сочинения в трех томах : т. 3. [Пер. А. Н. Савин]. – М. : Мысль, 1988. – С. 135-406.
6. Макиавелли Н. Государь. – М. : Планета, 1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.ru/POLITOLOG/MAKIAWELLI/gosudar.txt>
7. Монтескье Ш.-Л. Избранные произведения / Ред. И. Щербина. – М., 1955. – 799 с.
8. Платон. Менон / [Пер. С. А. Ошерова] – Собр. соч. в 4-х т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1990-1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://psylib.ukrweb.net/books/plato01/17menon.htm>
9. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / [Пер. О. Хома]. – К. : Port-Royal, 2001. – 349 с.
10. Смородинський В. С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичні проблеми) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2001. – 20 с.
11. Спиноза Б. Избранные произведения в 2-х томах / [Ред. В. Покровская]. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1957. – 619 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sbiblio.com/biblio/archive/spinosa_polit/
12. Толкач А. М. Проблема співвідношення світської та релігійної влади у трактаті «Захисник миру» Марсилія Падуанського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pap.in.ua/3-1_2013/1/Tolkach%20A.M..pdf
13. Цицерон Марк Туллий. О старости. О дружбе. Об обязанностях / [Пер. В. О. Горенштейна под ред. М. Е. Грабарь-Пассек, С. Л. Утченко]. – М. : Наука, 1974. – 248 с.
14. Aquinas T. The Summa Theologica / Translated by Fathers of the English Dominican Province. – Benziger Bros. edition, 1947 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccel.org/a/aquinas/summa/TP/TP040.html>
15. Bodin J. Les six livres de la République [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k536293.image.f4.pagination>
16. Grotius H. De veritate religionis christianae (1640) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://data.bnf.fr/11985485/hugo_grotius